

ਰੰਗਕਰਮੀ ਸ. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਇਕ ਮੁਲਾਕਾਤ

ਡਾ. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ

ਸ. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਅੱਜ ਜਨਮਾਨਸ ਵਿਚ ਜਾਣਿਆ-ਪਛਾਣਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਵਾਹਿਦ ਐਸਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਤੇ ਰੰਗਕਰਮੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਗਿਣਤੀ ਪੱਖੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਐਸਾ ਪਿੰਡ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਥੇ ਸ. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਿਧਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਹਰਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਬੱਝੇਗਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ 'ਗੌਣ ਸੁਣਨ' ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ 'ਨਾਟਕ ਦੇਖਣ' ਸ. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਕਲਾ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਜਿੰਨੇ ਮਰਜ਼ੀ ਕਿੰਤੂ-ਪਰੰਤੂ ਹੋਣ ਲੇਕਿਨ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਬੜੀਆਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਘਰ-ਘਰ ਨਾਟਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਤੇ ਦੂਜੇ, ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਿਧਾ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਸ. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਲਈ ਸਮੀਖਿਆ ਦੇ ਵੀ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਸਿਰਜਣੇ ਪੈਣਗੇ। ਸ. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਰੰਗਕਰਮੀ ਤੋਂ ਨਾਟਕਕਾਰੀ ਵੱਲ ਆਇਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਕੁਠਾਲੀ ਵਿਚ ਢਲੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੈਦਾ ਹੀ ਇਸ ਕੁਠਾਲੀ ਵਿਚੋਂ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਘਟਨਾ ਅਜਾਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੰਦਾ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਲੋਕ-ਵਿਰੋਧੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ, ਸ. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਨਜ਼ਰ ਕਲਮ ਉਸ ਦੀ ਚੀਰ-ਫਾੜ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਪ੍ਰਤੀ ਜਨੂੰਨ ਉਸ ਦੇ ਅੰਗ-ਅੰਗ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਰੰਗਮੰਚ 'ਤੇ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰ ਤਕ ਆਪਣੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ 'ਇਨਵਾਲਵ' ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੀਉਂਦੇ-ਜੀਅ ਇਕ ਲਹਿਰ ਤਾਂ ਬਣਿਆ ਹੀ ਹੈ, ਇਕ ਮਿੱਥ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਨਵੇਂ ਰੰਗਕਰਮੀ 'ਨਿੱਕੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ' ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਉਸ ਦੀ ਛਾਪ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਸ. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਬਹੁਤੀ ਗੱਲੀ ਉਸ ਦੇ ਥੀਏਟਰ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਆਦਿ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਾਟਕਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਉਘਾੜਨ ਦਾ ਕੰਮ ਘੱਟ ਹੋਇਆ ਹੈ ਭਾਵ ਅਕਾਦਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਜੋਂ ਘੱਟ ਪ੍ਰਵਾਨਿਆ ਤੇ ਪਛਾਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚ ਹੋਰ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਹ ਪੱਖ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਸ. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਜੋਂ ਕੱਦ-ਬੁੱਤ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

- ? ਤੁਸੀਂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕੀ ਮਿਥਦੇ ਹੋ।
- 0 ਨਾਟਕ, ਕਲਾ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਅਭਿਨੈ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਜੋ ਵੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਪਿੜ ਵਿਰੋਧਾਤਮਕ ਦਵੰਦ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਸਰਦਾਇਕ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸਸ਼ਕਤ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ।
- ? ਤੁਹਾਡੀ ਥੀਏਟਰ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਕਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ।
- 0 ਐੱਮ.ਐੱਸ.ਸੀ. (ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ) ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਭਾਖੜਾ ਡੈਮ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਖੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਮੇਰੀ ਸੂਝ ਇਧਰ ਮੁੜੀ। ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਾਰਕਸੀ ਫਲਸਫੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਪੂਰਾ ਸੰਬੰਧ ਜੁੜ ਗਿਆ ਸੀ। 1943-44 ਵਿਚ ਨੌਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਮੈਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਕਾਰਡ ਹੋਲਡਰ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਵੀ ਮੇਰਾ ਬਹੁਤ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਮਨ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਤ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਭਾਖੜਾ ਉਸਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਰੁਖ਼ ਤਾਂ ਬਦਲ ਰਹੇ ਹਾਂ ਪਰ ਸਾਡਾ ਸਮਾਜ ਉਥੇ ਦਾ ਉਥੇ ਖਲੋਤਾ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਸੋ ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਤਰੱਕੀ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਇਹਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਉਨਾਂ ਚਿਰ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਇਸ ਸਾਇੰਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜਣਾ।
- ? ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਕਦੇ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਬਣੀ।
- 0 ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਨਵਾਂ ਤਜਰਬਾ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਦੀ ਮੁਹਾਰਿਤ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਉਤਲੇ ਅਫਸਰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਖਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ 1964 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1971 ਤੱਕ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਕੇਂਦਰ' ਵਿਚ ਜੋ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਕਾਰਨ ਵੀ ਮੇਰਾ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਟਕਰਾਓ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਿਆ। ਬਾਹਰ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਗੋਰਕੀ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਮਾਂ' ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਤ ਡਰਾਮਾ ਕੀਤਾ। ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਨਾਟਕ ਕੀਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੀ ਲੈਫਟਿਸਟ ਕਮਿਟਮੈਂਟ ਸੀ। ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਸਨ। ਪਰ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਆਈ। 1971 ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਹੋਈ। ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚੋਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਮੇਰੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦੇ ਵਾਰੰਟ ਜਾਰੀ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ ਜੰਗ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜੰਗ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ, ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਰੇ ਵਾਰੰਟ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਏ। ਮੇਰੀ ਕਮਿਟਮੈਂਟ ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਟੈਕਨੀਕਲ ਗਿਆਨ ਕਰਕੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਕੋਈ 16-18 ਜਮਾਤਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹਾਂ, ਪਰ ਮੇਰੀ ਕੋਈ

ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਟੱਕਰ ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ 1975 ਦੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਹੋਈ। ਜਦੋਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਸਖ਼ਤ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੋਈ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਆਵੇ। ਮੈਂ ਇਕ ਨਾਟਕ 13 ਦਸੰਬਰ, 1975 ਨੂੰ ਕੀਤਾ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਕਾਰਨ ਹਰ ਸਰਗਰਮੀ ਉੱਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਛੁੱਟੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਕ ਸੱਚ ਮੈਂ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਨਹੀਂ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਅੱਜ ਦੱਸ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ—ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਕ ਪੈਸਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਓਧਰ ਸਭ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਉੱਪਰ ਪਾਬੰਦੀ ਲੱਗ ਗਈ। 1976 ਆ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਜੰਮੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ। 19 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਾਟਕ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਥੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁੱਲਾ ਵੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਆਪ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਅਮਲਾ-ਫੈਲਾ ਵੀ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਗੱਲ ਸਮਝ ਲਈ ਕਿ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਨਾਟਕ ਹੈ, ਪਰ ਹਮਲਾ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਉੱਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਘਟਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਬੱਚੇ ਨੀਹਾਂ ਵਿਚ ਚਿਣੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਲੋਕ ਕਿੱਥੇ ਸਨ? ਤਮਾਸ਼ਾਈ ਬਣ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹਦੀ ਵੱਡੀ ਕੀਮਤ ਚੁਕਾਉਣੀ ਪਈ ਜਦੋਂ ਬੰਦੇ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਇੱਟ ਨਾਲ ਇੱਟ ਖੜਕਾਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕਦਮ ਖੁੜਕ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਵਾਰੰਟ ਜਾਰੀ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਰਿਹਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਲਗਾਤਾਰ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਦੀ ਸਿੱਧੀ ਟੱਕਰ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਨਹੀਂ ਲਈ। ਜਿੱਥੇ ਦਫ਼ਾ 144 ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰੁਕਾਵਟ ਹੋਵੇ, ਮੈਂ ਉਥੇ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁੱਛ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਆਗਿਆ ਲਈ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ।

- ? ਨਾਟਕ ਖੇਡਦਿਆਂ-ਖੇਡਦਿਆਂ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਕਿਵੇਂ ਆਏ।
- 0 ਇਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਾਟਕ ਖੇਡਦਿਆਂ-ਖੇਡਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪ ਨਾਟਕ ਲਿਖਾਂ।
- ? ਕਦੋਂ ਇਹ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣਾ ਹੀ ਤੁਹਾਡੀ ਹੋਣੀ ਹੈ।
- 0 1957 ਤੋਂ ਹੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪ ਨਾਟਕ ਖੇਡਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਪਹਿਲੇ-ਪਹਿਲ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਾਂਗਾ, ਪਰ ਹੌਲੇ-ਹੌਲੇ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬੱਝਦਾ ਗਿਆ ਕਿ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਮੈਂ ਨਾਟਕ ਲਿਖ ਸਕਾਂਗਾ।
- ? ਤੁਸੀਂ ਚਾਰ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੋ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕੈਸਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।
- 0 ਕਮਾਲ ਦਾ! ਇਹ ਬੜਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਅਨੁਭਵ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ ਪਿਛਲੇ 40 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਦੱਸਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਝਿਜਕ ਦੇ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪਣਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣ

ਲਈ ਰੰਗਮੰਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰਾ ਰੰਗਮੰਚ ਕੇਵਲ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਆਪਣਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣ ਲਈ ਇਕ ਮੰਚ ਵਜੋਂ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਰੰਗਮੰਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇਰੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਨਿੱਤਰਨ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨ ਦੇ ਮੰਤਵ ਵਾਲਾ ਰੰਗਮੰਚ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਇਕਮੁੱਠਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

- ? ਅੱਛਾ, ਇਹ ਦੱਸੋ ਕਿ ਨਾਟਕ ਲਈ ਵਿਸ਼ੈ ਦੀ ਚੋਣ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦੇ ਹੋ।
- 0 ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਇਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਤੇ ਇਹ ਇਨਸਾਫ਼, ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਵਿਸ਼ੈ ਦੀ ਚੋਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਕਰੇ ਕਿ ਉਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਸਕਣ।
- ? ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਟਕ ਮਹਿਜ਼ ਭਾਸ਼ਨ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦੇ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੋਗੇ।
- 0 ਮੇਰਾ ਮਿਸ਼ਨ ਹੈ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਨਾ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਬੰਦਾ ਕਿਸੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਹੀ ਰੂਪ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਫਲਾਣਾ ਨਾਟਕ ਭਾਸ਼ਨ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ। ਕੀ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਨਾਟਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਰੈਕਟਰ ਢਾਈ-ਤਿੰਨ ਸਫੇ ਦਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਫਲਸਫ਼ਾ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਭਾਸ਼ਨ ਨਹੀਂ? ਖ਼ਾਡੇ ਮੌਜੂਦਾ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਘੁੰਮਣ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵੀ ਭਾਸ਼ਨ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਭਾਸ਼ਨ ਹੋ ਨਿੱਬੜਿਆ ਹੈ, ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਭਾਸ਼ਨ ਸੁਣਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿਤੇ ਰੌਲਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ? ਕਿਤੇ ਲੋਕ ਉੱਠ ਕੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਚਲੇ ਗਏ? ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਜਿਹੜੀ ਐਕਟਿੰਗ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਹੀ ਮੈਂ ਭਾਸ਼ਨ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਹੀ ਨਾਟਕ ਜੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਰੈਕਟਰ ਕਰਨ ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਭਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਜੇ ਨਾਟਕੀ ਪਕੜ ਹੈ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਨ ਵੀ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਇਹ ਨੁਕਸ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਜੇ ਕਿਤੇ ਐਵੇਂ ਉਤੋਂ ਆ ਕੇ ਕੋਈ ਪਾਤਰ ਭਾਸ਼ਨ ਪਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਪਕੜ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਭਾਸ਼ਨ ਨਾਲ ਕਹਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਪਾਤਰ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕਹਾਵਾਂ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਸਵਾਲ ਕਰਕੇ ਜਵਾਬ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਲਵਾਂ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹਦੇ ਲਈ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਦਾ ਹਾਂ।
- ? ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਨਾਅਰਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਇਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ।
- 0 ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਉੱਤੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਹਾਮੀ ਹਾਂ ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ

ਲਿਆਂਦੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਸੱਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਜੇ 'ਨਾਅਰੇ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

? ਕਮਿਟਮੈਂਟ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੋਗੇ।

0 ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਮਿਟਮੈਂਟ ਬੜੀ ਰੈਲੇਟਿਵ ਫਾਰਮ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਕਈ ਪੜਾਅ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਜਿਹੜਾ ਮੈਂ ਵੀ ਲੰਘਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਹੈ, ਉਹ ਗ਼ਲਤ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਚੇਤਨਾ ਦਾ। ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਕਿ ਗ਼ਲਤ ਕਿਉਂ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਪੜਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਚੇਤਨਾ ਦਾ। ਤੀਜਾ ਪੜਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਹਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਇਹਨੂੰ ਬਦਲਣ ਵਾਸਤੇ ਅੱਗੇ ਆਉਣਾ, ਤੇ ਚੌਥਾ ਪੜਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਕਿ ਜੇ ਬਦਲਣ ਵਾਸਤੇ ਅੱਗੇ ਆਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵੀ ਦੇਣੀ ਪੈਣੀ ਹੈ। ਤੇ ਇਹ ਜਿਹੜੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਪੜਾਅ ਨੇ, ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਦੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਕਮਿਟਮੈਂਟਸ ਨੇ। ਸਾਡੇ 'ਪੰਜਾਬ ਲੋਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮੰਚ' ਨੇ ਚੌਥੇ ਪੜਾਅ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਰੋਲ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ, ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਇਸ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਵਾਸਤੇ ਲਾਉਣੀ ਹੈ, ਇਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਸਾਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵੀ ਕਰਨੀ ਪਵੇ, ਉਹ ਅਸੀਂ ਕਰਾਂਗੇ। ਸੋ ਸਾਡੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮੰਚ ਵਾਲੇ ਇਸ ਕਮਿਟਮੈਂਟ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਦੂਜੇ ਇਸ ਕਮਿਟਮੈਂਟ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਪਏ ਜਾਂ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੇ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਰੋਲ ਨੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਉਚੇਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕਮਿਟਮੈਂਟ ਵਿਚ ਆਤਮਜੀਤ ਅਤੇ ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਵੀ ਵਰਣਨਯੋਗ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਡਰਾਮੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਨੇ। ਇਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਹੈ।

? ਤੁਸੀਂ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ ਵੀ ਲਿਖੇ, ਇਕਾਂਗੀ ਵੀ, ਨੁੱਕੜ ਨਾਟਕ ਵੀ ਅਤੇ ਲਘੂ ਨਾਟਕ ਵੀ। ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ।

0 ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਾਲੇ ਨਾਟਕ ਮੈਂ ਸਮੇਂ, ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਲਿਖੇ। ਮੇਰੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਹੋਈ।

? ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਕੀ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹੋ।

0 ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਬੜਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਤਕਨੀਕ ਸਾਧਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਵਰਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ।

? ਤੁਸੀਂ ਤਕਨੀਕ ਪੱਖੋਂ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ।

0 ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ ਸਾਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੀ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੂਤਰਧਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿਚ ਲੋਕ ਰੰਗ ਅਤੇ

ਲੋਕ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

? ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ, ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਪਿੱਛੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਧਮਕ ਨਗਾਰੇ ਦੀ', 'ਸੀਸ ਤਲੀ 'ਤੇ' ਆਦਿ ਨਾਟਕ।

0 ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਉੱਪਰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਨਾਟਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਇਨਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਇਤਿਹਾਸ, ਲੋਕ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਪਿੱਛੇ ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਉਹੀ ਕਾਂਡ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਦੇ ਸਕਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਧਾਰਾ ਦੇ ਨਾਇਕ ਦੀ ਚੋਣ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਦੁੱਲਾ ਚੁਣਿਆ ਹੈ, ਰਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਚੁਣਿਆ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਚੁਣਿਆ। ਦੁੱਲਾ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਂਝਾ ਤੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਆਸ਼ਿਕ ਹੀ ਸਨ।

? ਧਾਰਮਿਕ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਪਿੱਛੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੈ।

0 ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਉਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਹਰ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸੱਚ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਇਨਸਾਫ਼ ਲਈ ਸੁਨੇਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਆ ਹੈ, ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆ। ਇਹੀ ਮੇਰੇ ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਹੈ।

? ਤੁਸੀਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ — ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਕੀ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ।

0 ਇਕੋ ਹੀ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਤਿੰਨ ਨਾਇਕ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਨੇ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ। ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕੈਲੰਡਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਾਫੀ ਕੁਝ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਮੈਂ ਕਹਿਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਇਹਨਾਂ ਨਾਇਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ, ਗੱਲ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹੋ ਹੀ ਕਹਿਣੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮਲਕ ਭਾਗੋ ਤੇ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਵਿਚੋਂ ਅਸੀਂ ਸਾਥ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਦਾ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਆਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਆ ਜਾਣ, ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਦੇ ਹਾਰਦੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਵਧਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਮੈਂ ਕਹਿਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਹੀ ਕਹੀਆਂ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ 'ਇਹ ਲਹੂ ਕਿਸਦਾ ਹੈ' ਕੀਤਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ 'ਜਿਨ੍ਹ ਸਚਿ ਪਲੈ ਹੋਇ'। ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਉਹੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਸੱਚ ਦੇ ਆਸ਼ਕ ਨੇ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਹੀ ਹੋਈ ਹਰ ਗੱਲ 'ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਮੈਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਧਰਮ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆਂ ਬਾਰੇ ਹਨ। ਆਖਰ ਸਾਡਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਗੱਲ

ਕਹਿਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੀਏ। ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਟੀਚਾ ਵੀ ਇਕ ਧਰਮ ਹੀ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਸਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਨਾਟਕ 'ਮੈਂ ਨਾਸਤਿਕ ਹਾਂ' ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਵੀ ਇਹੋ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰਾ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਮੇਰੇ ਇਹਨਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕੋਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਟਕ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸਿਰਜ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਨਫੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

- ? ਧਾਰਮਿਕ ਨਾਟਕ ਖੇਡਣ ਦਾ ਕੋਈ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭ ਵੀ ਹੋਇਆ।
- 0 ਆਰਥਿਕ ਲਾਭ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਦੋਂ 1969-70 ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਗਰੁੱਪ ਉੱਤੇ ਮਾਲੀ ਸੰਕਟ ਆਇਆ, ਉਹ 'ਜਿਨ ਸਚਿ ਪਲੈ ਹੋਇ' ਨਾਟਕ ਨੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਹਦੇ ਵਿਚ 1964 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1969 ਤੱਕ ਜੋ ਕੁਝ ਖਰਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਾਂ ਜੋ ਕਰਜ਼ੇ ਲਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਮੈਂ ਧਾਰਮਿਕ ਨਾਟਕ 1980-81 ਤੱਕ ਇਸ ਕਮਿਟਮੈਂਟ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਵਧੂ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਾਂ। ਪਰ 1980-81 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਦੀ ਇਹ ਲਹਿਰ (ਪੰਜਾਬ ਲਹਿਰ) ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਮੂਲਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਜਾਂ ਸੁਰਜੀਤਤਾਵਾਦੀ ਲਹਿਰ, ਮੈਂ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਿਹੜੇ ਡਰਾਮੇ ਨੇ, ਇਹ ਕੋਈ ਮਨਫੀ ਰੋਲ ਨਾ ਨਿਭਾਉਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਡਰਾਮੇ ਧਾਰਮਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰੇ ਕਰਨ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਵਿਰਸਾ ਏ, ਇਹਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਵਾਂ।
- ? ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਧਰਮ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਸੋਚ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਪਰ ਲੋਕ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਸੀ।
- 0 ਨਾਟਕ-ਕਲਾ ਵਿਚ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਵਾਪਰਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਦਰਸ਼ਕ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅੰਦਰਮੁਖੀ ਸੋਚ ਅਨੁਸਾਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵਾਲਾ ਲਿਖਿਆ 'ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ' ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਇਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਨਾਟਕ 'ਕਿਵ ਕੁੜੈ ਤੁਟੈ ਪਾਲੁ' ਨੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਵੇਲੇ ਬੜੀ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਨਾਟਕ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਹਿ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- ? ਕਿਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ।
- 0 ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੋਚ ਹਰ ਵੇਲੇ ਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਰੂਸ ਦੇ, ਅਸਫਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਕੀਤਾ

ਕਿ ਸਿਰਫ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਵਾਂ ਮਨੁੱਖ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ, ਉਹਦੇ ਲਈ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਕਾਰ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਨਵਾਂ ਨਾਟਕ 'ਸੁਖੀ ਬਸੈ ਮਸਕੀਨੀਆਂ' ਮੇਰੀ ਇਸੇ ਸੋਚ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਨਾਟਕ ਜੇਕਰ ਫਿਰਕੂ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਭੜਕਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਧਾਰਮਿਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਗ਼ਲਤ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਨਾ ਹੁਣ ਗ਼ਲਤ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ।

- ? ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਟਕ 'ਵਕਤ ਦੀ ਸੋਚ' ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਵੇਂ ਕਦੇ ਇਹ ਸੋਚ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਵਕਤ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਤੁਰਦੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਹੋਗੇ। ਮੇਰਾ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਹਿਰ, ਮੋਰਚੇ ਆਦਿ ਤੋਂ ਹੈ।
- 0 ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਨਾਟਕ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਬਣਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਹੋਣਗੇ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਲਹਿਰਾਂ ਉੱਠਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲਹਿਰ ਮੱਠੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਉਹ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਜੋ ਲਹਿਰ ਦੇ ਉਭਾਰ ਵੇਲੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਗੁਣ ਜਾਂ ਔਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੀਮਤ ਸਮੇਂ ਲਈ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਸ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਪਰ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਇਹ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।
- ? ਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸਮਾਂ ਪੈਣ ਨਾਲ ਇਰਰੈਲੇਵੈਂਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਰਫੀਊ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੁਆੜੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ।
- 0 ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਸਮਕਾਲੀ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਉਹ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲਣ 'ਤੇ ਉਹ ਇਰਰੈਲੇਵੈਂਟ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਾਟਕ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਲਿਖੇ ਨਾਟਕ ਇਹ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣਯੋਗ ਹਨ ਤੇ ਇਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।
- ? ਤੁਸੀਂ ਨੁੱਕੜ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ। ਕੀ ਇਹ ਸਦੀਵੀ ਸਾਹਿਤ ਬਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹਨ।
- 0 ਨੁੱਕੜ ਨਾਟਕ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਕਾਲੀ ਹਾਲਾਤ 'ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਨਾਟਕਕਾਰ ਜਨ ਸਮੂਹ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨੁੱਕੜ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲਅੰਕਣ ਉਸੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਦੀਵੀ ਸਾਹਿਤ ਬਣਨ ਦਾ ਨੁੱਕੜ ਨਾਟਕ ਦਾ ਕੋਈ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।
- ? 'ਨਾਇਕ' ਵਰਗਾ ਨਾਟਕ ਸਰਬ ਸਮਿਆਂ ਦਾ ਸੱਚ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਅਜਿਹੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ

ਗਿਣਤੀ ਘੱਟ ਕਿਉਂ ਹੈ।

- 0 ਇਹਦਾ ਕਾਰਨ ਮੇਰਾ ਦਰਸ਼ਕ ਵਰਗ ਹੈ। ਮੈਂ ਨਾਟਕ ਸਿਰਫ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਇਹ ਖਿਆਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਨਾਟਕ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਲਿਜਾਣਾ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸਿੱਧੇ-ਸਾਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। 'ਨਾਇਕ' ਇਕ ਚੰਗੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਮੇਰੀ ਉੱਪਰ ਦੱਸੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਇਸ ਲਈ 'ਬੰਦ ਕਮਰੇ', 'ਨਾਇਕ' ਵਰਗੇ ਨਾਟਕ ਮੈਂ ਘੱਟ ਲਿਖੇ ਹਨ।
- ? ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਟਕ 'ਜੋਸ਼' ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਨਾਇਕ' ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਜੋਸ਼ ਤੋਂ 'ਹੋਸ਼' ਵੱਲ ਤੁਰੇ। ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੈ।
- 0 ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਂ ਉਮਰ ਦੇ ਨਾਲ ਜੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਰਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।
- ? ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਨਾਟਕਾਰੀ ਵਧੇਰੇ ਡੂੰਘਾਈ ਜਾਂ ਟਿਕਾਅ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।
- 0 ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਅਮਲ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੋਈਆਂ ਰਾਜਸੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ।
- ? ਜਦ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਿਲੇਬਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਕਈ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਕੋਈ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਹੀਂ, ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਹੋਗੇ?
- 0 ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਉਪਰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਤਵ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਮਾਪ-ਦੰਡ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਨ। ਇਹ ਸਥਾਪਤ ਮਾਪ-ਦੰਡਾਂ 'ਤੇ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਉਤਰਦੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਰਾਏ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਇਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਹੀ ਨਾਟਕ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਨ ਤੇ ਇਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ।
- ? ਤੁਹਾਡਾ ਰੰਗਕਰਮੀ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਵੱਡਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਾਲਾ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਛੋਟਾ। ਇਸ ਦਾ ਬੈਲੇਂਸ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹੋ।
- 0 ਮੇਰਾ ਇਹ ਨਿਮਾਣਾ ਜਿਹਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀ ਅੰਸ਼ ਬਾਰੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਲੇਖ ਵੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਖੁੰਝਾਇਆ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਟਕ ਨਾਟਕ-ਕਲਾ 'ਤੇ ਪੂਰੇ ਉਤਰਨ ਪਰ ਇਥੇ ਵੀ ਉਹ ਸੋਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਟਕ ਸੌਖੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮੰਚ 'ਤੇ ਖੇਡੇ ਜਾ ਸਕਣ। ਰੰਗਕਰਮੀ ਅਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ

- ਵਿਚਲਾ ਗੈਪ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੈ।
- ? ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰ ਬਹੁਤ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹੋ, ਜਿਹੜੇ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਨਾਟਕ ਹਨ। ਰੂਪਾਂਤਰ ਕਰਨ ਪਿੱਛੇ ਕੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ।
- 0 ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹਦੇ-ਪੜ੍ਹਦੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਨਾਟਕ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਨਾਟਕ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਭਾਵਨਾ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਚੰਗਾ ਪਲਾਟ ਬਣਿਆ-ਬਣਾਇਆ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਮਿਹਨਤ ਬਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਭਾਵਨਾ ਇਹ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਭਾਵਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਚੰਗੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕ੍ਰਿਤ ਜਿਹੜੀ ਕੇਵਲ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਰਹਿਣੀ ਸੀ, ਉਹ ਹੁਣ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਜਾ ਸਕੇਗੀ।
- ? ਤੁਹਾਡੀ ਰੂਪਾਂਤਰ ਦੀ ਕੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।
- 0 ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀ ਟੱਕਰ ਲੱਭਣੀ, ਜੋ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਕੋਈ ਪਾਤਰ ਪਾ ਕੇ ਜਾਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਪਾ ਕੇ ਇਸ ਟੱਕਰ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ, ਕਹਾਣੀ, ਨਾਵਲ, ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਲਈ ਉਚੇਚ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
- ? ਅਜਿਹੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ 'ਨਵਾਂ ਜਨਮ' ਖੇਡਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੂਲ ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਤੇ ਸਰਵਮੀਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੀ ਏਡੀ ਵੱਡੀ ਕਹਾਣੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਏਨਾ ਚੰਗਾ ਨਾਟਕ ਆਪੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਕਹਾਣੀ ਨਾਟਕ ਨਾਲੋਂ ਛੋਟੀ ਲੱਗੀ ਭਾਵ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ਼ਾਰਾ ਤਾਂ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਨਾਟਕ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਹੋਗੇ।
- 0 ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਉਪਰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਤਾਂ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀ ਟੱਕਰ ਹੋਵੇ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਹ ਨਾਟਕੀ ਟੱਕਰ ਉਭਾਰੀ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਚੰਗਾ ਨਾਟਕ ਬਣਿਆ, ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਹਾਣੀ-ਕਲਾ ਵਿਚ ਸੰਖੇਪਤਾ ਅਤੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। 'ਕਲਾਣ' ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਚੰਗੀ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ 'ਨਵਾਂ ਜਨਮ' ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਚੰਗਾ ਨਾਟਕ ਹੈ।
- ? ਰੂਪਾਂਤਰ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ/ਨਾਟਕਕਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਵਧੇਰੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ 'ਭੱਜੀਆਂ ਬਾਹਾਂ' ਵਿਚ ਵਰਿਆਮ ਦਾ ਨਾਂ ਔਲਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਕਈ ਵਾਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਵੱਧ ਜਿਵੇਂ ਤੁਹਾਡੇ ਰੂਪਾਂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਂ ਜਾਂ ਮੰਟੋ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਟੋਬਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ' 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ 'ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਰੱਖੀਏ ਨਾਂ' ਵਿਚ ਆਤਮਜੀਤ ਦਾ ਨਾਂ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਹੋਗੇ।
- 0 ਆਤਮਜੀਤ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਨਾਟਕੀ ਸੂਝ ਹੈ। 'ਟੋਬਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ' ਭਾਵੇਂ ਬੜੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਦੀ ਅਮਰ ਰਚਨਾ ਹੈ ਪਰ ਆਤਮਜੀਤ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਕੱਦ ਵਾਲਾ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਤਮਜੀਤ

ਦੀ ਪੂਰੀ ਛਾਪ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਸਕਿਆ ਹਾਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਂ ਦੀ ਛਾਪ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਦੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਕਮਾਲ ਦੀਆਂ ਨਾਟਕੀ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਉਹਦਾ 'ਭੱਜੀਆਂ ਬਾਹਾਂ' ਨਾਟਕ ਉਨਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ ਜਿੰਨੀ ਵਰਿਆਮ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ 'ਭੱਜੀਆਂ ਬਾਹਾਂ' ਨਾਲ ਵਰਿਆਮ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਬਹੁਤਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ।

- ? ਰੂਪਾਂਤਰ ਮੂਲ ਲੇਖਕ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਰੂਪਾਂਤਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ।
- 0 ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਰੂਪਾਂਤਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਪਰ ਮੂਲ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਉਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਹਿਤਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ।
- ? ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਟਕ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਵੀ ਖੇਡੇ ਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਵੀ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੋਈ।
- 0 ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੈਂ ਆਪ ਵੀ ਰੰਗਕਰਮੀ ਹਾਂ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੇਰੇ ਨਾਟਕ ਐਸੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪ ਇਕ ਪਾਤਰ ਹਾਂ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਨਾਟਕ ਮੈਂ ਆਪ ਖੇਡਾਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਵੱਧ ਤਸੱਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਐਸੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਅਤੇ ਅਦਾਕਾਰ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਮੇਰੇ ਲਿਖੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਡੂੰਘਾਈ ਅਤੇ ਸੂਝ ਨਾਲ ਖੇਡਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਵੱਧ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੈ।
- ? ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਾਰੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਦੇ ਹੋ।
- 0 ਨਾਟਕ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੰਗਮੰਚੀ ਕਲਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਨਾਟਕ ਸਫਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਰੰਗਮੰਚ 'ਤੇ ਖੇਡੇ ਜਾਣ ਯੋਗ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਹ ਬਿਆਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੂਰਾ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦੀ ਰੰਗਮੰਚੀ ਸੂਝ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਹਾਣ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਕੋਲ ਉਹ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕਹੇ ਇਸ ਕਥਨ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਟੇਜ ਢਾਈ ਫੱਟਿਆਂ ਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਈ ਫੱਟਿਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰੱਖੇ। ਸੋ ਕਿਸੇ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਇਹ ਫਤਵਾ ਵਰਤਣ ਲੱਗੇ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਅੱਜ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਉਹ ਕੱਲ੍ਹ ਵਿਕਾਸ ਹੋਈ ਤਕਨੀਕ ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਗ ਹੋ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ? ਕੀ ਆਪਣੇ ਥੀਏਟਰ ਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣ ਸਮਝਦੇ ਹੋ।
- 0 ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਇਹ ਵਿਲੱਖਣ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਨਾਅਰੇ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਵਿਲੱਖਣ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਇਹ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ।
- ? ਤੁਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਲਹਿਰ ਉਸਾਰੀ, ਮਾੜੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਪਰੰਤੂ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਲਹਿਰ ਮੱਠੀ ਪਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੈ।
- 0 ਲਹਿਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮੱਠੀ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਮੰਚ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਟੀਮਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਗਰਮ ਹਨ। ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਹੈ, ਲੋਕ ਗਾਇਕੀ ਦੇ ਮੇਲਿਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਚਰਚਾ

ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਾਟਕ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦਾ ਉਹ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉਹ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਕੈਸੇਟ ਕਲਚਰ ਅੱਗੇ ਮਾਤ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਆਰਜ਼ੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਇਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਲਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸਥਾਨ ਖੋਹਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

- ? ਹਰ ਸਥਾਪਤੀ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਤੁਸੀਂ 'ਪੰਜਾਬ ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ' ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਜੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਫਰੰਟ ਤੋਂ ਪੇਂਡੂ ਥੀਏਟਰ ਲਹਿਰ ਵੀ ਚਲਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹੋ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਹੋਗੇ?
- 0 ਮੇਰਾ ਸਥਾਪਤੀ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਥਾਪਤੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਫੰਡ ਨੂੰ ਅਵਾਮੀ ਥੀਏਟਰ ਵੱਲ ਮੋੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹਦੇ ਲਈ ਹਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ (1991-94) ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਕੈਡਮੀ ਵੱਲੋਂ 170 ਸਮਾਗਮ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਤੇ ਮੈਂ ਦਾਅਵੇ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਥਾਂ ਸਥਾਪਤੀ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਈ।
- ? ਤੁਸੀਂ ਸਟੇਟ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਾਟਕ ਵੀ ਖੇਡਦੇ ਹੋ ਲੇਕਿਨ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਥੀਏਟਰ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋ। ਕੁਝ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਦੱਸੋਗੇ।
- 0 ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਅੱਜ ਦੀ ਸਟੇਟ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਅਕਾਦਮਿਕ ਬਹਿਸ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਟੇਟ ਅਤੇ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਾਰੇ ਪਿਛਲੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਗੱਲ ਆਪਣੀ ਹੀ ਸਟੇਟ ਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਥੀਏਟਰ ਨਾਲ ਜਾਂ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਵਰਕਰਾਂ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। 1955 ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਸੈਸ਼ਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਉਥੇ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰੇ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਨਾਟਕ ਵੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸੀ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵੀਹ-ਨੁਕਾਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਖਰੜਾ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਸ਼ ਸਨ। ਬਾਕਾਇਦਾ ਕਹਾਣੀ ਸੀ, ਪਲਾਟ ਸੀ, ਨਾਟਕੀ ਬਣਤਰ ਸੀ, ਨਾਟਕੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਵਾਂਗਾ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਉਸ ਸਟੇਟ ਦਾ ਥੀਏਟਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਸਟੇਟ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਕੁਝ ਪਲੈਨ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਪਬਲਿਕ ਰੀਲੇਸ਼ਨ ਦਾ ਨਾਟਕ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਇਕ ਚੰਗਾ ਥੀਏਟਰ ਸੀ।
- ਇਹ ਮੁੱਢਲੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਕੇ ਮੈਂ ਹੁਣ ਸਟੇਟ ਤੇ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਥੀਏਟਰ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਹੈਡਿੰਗ ਥੱਲੇ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ: ਪਹਿਲਾ ਉਹ ਥੀਏਟਰ ਜੋ ਸਟੇਟ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਥੱਲੇ ਚਲਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਹਿ ਲਵੋ ਕਿ ਸਟੇਟ ਦੇ ਪੈਸੇ ਜਾਂ ਸਟੇਟ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਮੁਹਤਾਜ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਉਹ ਥੀਏਟਰ ਜੋ ਸਟੇਟ

ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਮੁਹਤਾਜ ਨਹੀਂ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਥੀਏਟਰ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਰੁਝਾਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਥੀਏਟਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

(1) ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵਾਲਾ ਥੀਏਟਰ

ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕੋਈ ਗੁਨਾਹ ਨਹੀਂ। ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪੈਸਾ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪੈਸਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਹ ਪੈਸਾ ਚੰਗੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗ ਜਾਏ ਤਾਂ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਕਹਿ ਲਵੋ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਥੀਏਟਰ, ਪਬਲਿਕ ਰੀਲੇਸ਼ਨਜ਼ ਦਾ ਥੀਏਟਰ ਹੈ। ਇਹ ਥੀਏਟਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਥੀਏਟਰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਹੱਕ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਹ ਭੈੜਾ ਥੀਏਟਰ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਚੰਗਾ ਥੀਏਟਰ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੈਰੋਂ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸਾਖ ਸੀ ਤਾਂ ਪਬਲਿਕ ਰੀਲੇਸ਼ਨਜ਼ ਦਾ ਥੀਏਟਰ ਵੀ ਸਾਰਥਕ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹਰ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪਬਲਿਕ ਰੀਲੇਸ਼ਨਜ਼ ਮਹਿਕਮੇ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪਬਲਿਕ ਰੀਲੇਸ਼ਨਜ਼ ਦਾ ਥੀਏਟਰ ਸਟੇਟ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਟੇਟ ਕੋਲੋਂ ਤਨਖਾਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਟੇਟ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਉਹਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ। ਜੋ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮਹਿਕਮਾ ਉਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਥੀਏਟਰ ਕਰੇਗਾ ਜੋ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ਕ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰੇਗਾ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਉਸ ਥੀਏਟਰ ਦਾ ਖਾਸਾ ਹੈ, ਇਸ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਕਰਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਥੀਏਟਰ ਹਿਸਟਰੀ ਵਿਚ 'ਲਾਈਟ ਐਂਡ ਸਾਊਂਡ' ਵਾਲਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਥੀਏਟਰ, ਇਸ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਟੇਟ ਦੇ ਅਸੀਮ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ।

ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਥੀਏਟਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਹੋਰ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਵਾਕੁਰ ਥੀਏਟਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਥੀਏਟਰ ਵੀ ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਥੱਲੇ ਆਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਕੈਡਮੀਆਂ, ਮਹਿਕਮੇ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਖੋਲ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਆਪ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਾਂ ਜੋ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹਰ ਵਿਕਾਸ ਨੀਤੀ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਜਮਾਤੀ ਨਜ਼ਰੀਆ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਕੋਈ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਛੁਟਿਆਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਥੀਏਟਰ ਇਕ ਮਹਿੰਗਾ ਕਲਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਲਈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਜੋ ਸਾਧਨ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਧਾਰਨ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ

ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋਣਾ ਗ਼ੈਰ-ਯਥਾਰਥਕ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਤੀਜਾ ਥੀਏਟਰ ਹੋ ਜੋ ਜ਼ਮੀਰ ਫਰੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਥੀਏਟਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਉੱਤੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਹਿਰਦ ਥੀਏਟਰ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲੋਂ ਗ੍ਰਾਂਟ ਲੈਣਾ ਕੋਈ ਗੁਨਾਹ ਨਹੀਂ। ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪੈਸਾ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪੈਸਾ ਹੈ, ਪਰ ਗ੍ਰਾਂਟ ਲੈਣੀ ਤੇ ਗ੍ਰਾਂਟ ਲਈ ਗੰਢ-ਤਰੁੱਪ ਕਰਨੀ ਦੋ ਵੱਖਰੇ ਅਮਲ ਹਨ। ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਲਈ ਦਾਰੂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ, ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰੇ-ਦੁਆਰੇ ਮੂੰਹ-ਲੱਗਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਰਸਲਾਂ 'ਤੇ ਬੁਲਾਉਣਾ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਣਾ ਤੇ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਣਾ, ਇਹ ਸਭ ਗੰਢ-ਤਰੁੱਪ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਹਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਇਹੀ ਰੂਪ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ।

(2) ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵਾਲਾ ਥੀਏਟਰ

ਇਸ ਥੀਏਟਰ ਦੀਆਂ ਵੀ ਦੋ ਸਪੱਸ਼ਟ ਧਾਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਕ ਧਾਰਾ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਉਹ ਲੋਕ ਆਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਸ਼ੌਕ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ੌਕੀਆ ਨਾਟਕ ਗਰੁੱਪ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾਟਕ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਆਪਸ ਵਿਚ ਫੰਡ ਪਾ ਕੇ ਜਾਂ ਦੋਸਤਾਂ-ਯਾਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਫੰਡ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਖਰਚੇ ਪੂਰੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਮ ਲੀਲ੍ਹਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗਰੁੱਪ ਵੀ ਏਸੇ ਕੈਟਾਗਰੀ ਵਿਚ ਆਂਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਥਾਂ 'ਤੇ ਇਹ ਗਰੁੱਪ ਚੰਗੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਥੱਲੇ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਥੀਏਟਰ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ।

ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਜੋ ਦੂਜੀ ਧਾਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਬਾਕੀ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਰਗਰਮ ਹੈ ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਸਿਆਸੀ ਜਾਂ ਅਵਾਮੀ ਥੀਏਟਰ ਹੈ ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਸਟੇਟ-ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਥੀਏਟਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਡਾਇਲੈਕਟੀਕਲ ਥੀਏਟਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿਯਮ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਰੂਪ ਹਨ। ਇਹਦੇ ਲਕਸ਼ ਹਨ ਕਿ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਬਾਰੇ ਚੇਤੰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਥੀਏਟਰ ਉਡੀਕ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਲੋਕ ਉਹਦੇ ਤੱਕ ਚੱਲ ਕੇ ਆਉਣ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨੇ ਐਸੇ ਰੂਪ ਅਪਨਾਉਣੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਚੱਲ ਕੇ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹਦੇ ਲਈ ਉਹਦੀ ਮੋਬੀਲਿਟੀ ਬਹੁਤ ਆਸਾਨ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਾਮਾਨ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮਸਲੇ ਹੋਣ। ਗਲੀਆਂ ਦਾ ਥੀਏਟਰ (ਸਟਰੀਟ ਥੀਏਟਰ) ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਥੀਏਟਰ ਨੂੰ ਦੇਣ ਹੈ।

ਨਿਰਣਾਇਕ ਗੱਲ

ਬੀਏਟਰ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਟੇਟ ਅਤੇ ਬੀਏਟਰ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਬੀਏਟਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚੱਲਣਗੀਆਂ। ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵਾਲਾ ਸਰਕਾਰ-ਪੱਖੀ ਬੀਏਟਰ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ-ਵਿਰੋਧੀ ਬੀਏਟਰ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੋਣਗੇ। ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵਾਲਾ ਬੀਏਟਰ ਉਹ ਵਿਸ਼ਾ ਚੁਣੇਗਾ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾ ਹੋਵੇ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਐਸੀ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਭੁੱਲ ਜਾਣ। ਮਾਸੂਕਾ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਮੱਝੀਆਂ ਚਾਰਨ ਵਾਲੇ, ਪੱਟ ਚੀਰ ਕੇ ਮਾਸ ਖਵਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਮਾਸੂਕਾ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਹੱਥੋਂ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਇਕ ਹੋਣਗੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਗੱਲ ਬਹੁਤੀ ਕਰਨਗੇ, ਅੱਜ ਦੀ ਗੱਲ ਥੋੜ੍ਹੀ ਕਰਨਗੇ।

- ? ਤੁਸੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ 'ਬੰਦ ਕਮਰੇ' ਆਦਿ। ਕੀ ਹੁਣ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹੋ।
- 0 ਕੁਝ ਖਾਸ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਾਂ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਕ ਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕਲਾ ਕਿਰਤ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਮਲ ਅੱਗੇ ਲਈ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ? ਕੀ ਤੁਹਾਡਾ ਜੀਅ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਨਾਟਕ ਹੀ ਲਿਖਾਂ ਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਡਾ ਨਾਂ ਹੋਵੇ।
- 0 ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਹੌਲੇ-ਹੌਲੇ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਮੀਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਫੇਰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਸਮਾਂ ਬਹੁਤਾ ਮਿਲੇਗਾ ਤੇ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਲਿਖ ਸਕਾਂਗਾ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਆਪੇ ਨਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਉਚੇਚ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।
- ? ਸੁਹਰਤ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਲੈਂਦੇ ਹੋ।
- 0 ਮੈਂ ਹਰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਫਰਜ਼ ਸਮਝ ਕੇ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਸੁਹਰਤ ਉਹਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ, ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਮੇਰਾ ਤਜਰਬਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਹਰਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- ? ਕੋਈ ਇਨਾਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।
- 0 ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।
- ? ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੀਰੋ ਬਣਾਇਆ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਹੈ।
- 0 ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵਧਾਇਆ ਹੈ।
- ? ਤੁਸੀਂ ਕਦੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਅਸਲੀ ਖੇਤਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਹੈ, ਕਲਾ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੁਣ ਕੀ ਰਾਏ ਹੈ?
- 0 ਹੁਣ ਵੀ ਇਹੋ ਰਾਏ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ

ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਕਲਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਬਹੁਤੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਇਕੋ ਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਕ ਇਨਸਾਫ਼ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੈ।

? ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਾਲੇ ਫਰੰਟ 'ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। 'ਇਨਕਲਾਬੀ ਏਕਤਾ ਕੇਂਦਰ' ਚੱਲ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਕੀ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਅਸਲੀ ਫਰੰਟ ਕਲਾ ਹੀ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਹੀਂ।

0 'ਇਨਕਲਾਬੀ ਏਕਤਾ ਕੇਂਦਰ' ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਖਾਸ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਭਣੀ ਪਈ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਕਲਾ ਵਾਲਾ ਫਰੰਟ ਤਿਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਕਲਾ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਵੱਧ ਚੰਗੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।

? ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਸੁਪਨਾ ਜੋ ਅਧੂਰਾ ਹੋਵੇ।

0 ਕਾਲਜ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਮੈਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਕੁੱਦਿਆ ਸੀ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਇਕ ਸਮਾਜ ਬਣਾਵਾਂਗੇ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਸਮਾਜਕ ਇਨਸਾਫ਼' ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਸੁਪਨਾ ਸੀ ਜੋ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਐਸਾ ਸੁਪਨਾ ਨਹੀਂ ਜੋ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ।

? ਜੀਵਨ ਦੀ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ਨੁਮਾ ਘਟਨਾ ਸੁਣਾਓ।

0 1957 ਵਿਚ ਨੰਗਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਡਰਾਮਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪ ਅਦਾਕਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਦਾ 'ਦੀਵਾ ਬੁੱਝ ਗਿਆ' ਸੀ। ਉਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਸ ਅਦਾਕਾਰੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਨੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਾਂਗਾ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਯਾਦ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਖੁਸ਼ਨੁਮਾ ਘਟਨਾ ਸੀ।

? ਕੋਈ ਉਦਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਵੀ ਹੋਈ।

0 ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਉਦਾਸੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਭੋਗੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸੁਮੀਤ ਦੀ 22 ਫਰਵਰੀ 1984 ਨੂੰ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮੌਤ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਪੂਰਾ ਦਿਨ ਅਤੇ ਰਾਤ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬੈਠੀ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ 'ਰਿੱਟ ਲਿਸਟ'। ਇਹ ਉਸੇ ਦਿਨ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਉਦਾਸੀ ਫਿਰ ਰੋਹ ਵਿਚ ਬਦਲੀ ਹੈ।

? ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜੀਹਨੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ।

0 ਨੌਵੀਂ-ਦਸਵੀਂ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਸਕੂਲ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਡਰਾਇੰਗ ਮਾਸਟਰ ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਜੇਕਰ ਲਗਨ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਤਸੱਲੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ—ਇਹ ਕਥਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਸੀ।

? ਤੁਹਾਡੇ ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਨੇੜਲੇ ਸੰਬੰਧ ਰਹੇ। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਂਝ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਦੱਸੋਗੇ।

0 ਮੈਂ 1960 ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਹ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਟਕ

ਕਲਾ ਕੇਂਦਰ' ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨਾਟਕ ਵੇਖਣ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀਆਂ ਕੁਝ ਫਿਲਮਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ 'ਦੋ ਬੀਘਾ ਜ਼ਮੀਨ' ਪਸੰਦ ਸਨ। ਮਗਰੋਂ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਹੀ 'ਇਪਟਾ' ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਏ। ਉਹ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਵਚਨਬੱਧ ਅਦਾਕਾਰ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ, ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣ ਸਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਦਾ ਪਿਆਰ ਅਤਿਅੰਤ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਭਰਿਆ ਸੀ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਬਲਰਾਜ ਦਾ ਵਿਗੋਚਾ ਬਹੁਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

- ? ਕੋਈ ਆਦਰਸ਼ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੋਵੇ।
- 0 ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਇਕੋ ਹੀ ਆਦਰਸ਼ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਕ ਇਨਸਾਫ਼ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਵਾਂ।
- ? ਤੁਹਾਡੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਕੈਸਾ ਰਿਹਾ।
- 0 ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਬੜਾ ਸਹਿਯੋਗ ਰਿਹਾ ਹੈ।
- ? ਸਾਹਿਤ/ਕਲਾ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡਾ ਵਾਰਿਸ ਕੌਣ ਹੈ।
- 0 ਮੈਂ ਵਾਰਿਸ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕਦੀ ਸੋਚੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ/ਕਲਾਕਾਰ ਜੋ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਲਾ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਾਰਿਸ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ।
- ? ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਡੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਘੱਟ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਹੋਗੇ?
- 0 ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਣਦੀ-ਸਰਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਪਤਾ ਹਨ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਛੋਟਿਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਵੀ ਹਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।
- ? ਤੁਸੀਂ ਆਤਮਜੀਤ, ਔਲਖ, ਸਿੱਧੂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਸਨਮਾਨਿਤ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੋ। ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਰਾਏ ਹੈ।
- 0 ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਨਾਟ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਨੇ 'ਬੇਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ' ਇਕ ਕਲਾਸੀਕਲ ਕ੍ਰਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਥੀਏਟਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਆਤਮਜੀਤ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਥੀਏਟਰ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾਈ ਤੇ ਸੂਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਿੱਧੂ ਦੀ ਪੇਂਡੂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਡੂੰਘੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਉਂਜ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਖੜੋਤ ਆਉਣ ਦਾ ਖ਼ਦਸ਼ਾ ਹੈ।
- ? ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਕਿਸ ਨਾਟਕਕਾਰ ਤੋਂ ਆਸਾਂ ਹਨ।
- 0 ਨਾਟਕ ਲੇਖਣੀ ਵਿਚ ਪਾਲੀ ਭੂਪਿੰਦਰ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਕੋਲੋਂ ਬੜੀਆਂ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ। ਨਿਰਦੇਸ਼ਨਾ ਵਿਚ ਕੁਮਾਰ ਪਵਨਦੀਪ ਅਤੇ ਅਦਾਕਾਰੀ ਵਿਚ ਹਰਦੀਪ ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਅਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਕੋਲੋਂ ਆਸਾਂ

- ਹਨ। ਟੋਨੀ ਬਾਤਿਸ਼ ਵੀ ਹੁਣ ਆਸ਼ਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੂਝ ਵਾਲਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ।
- ? ਕੀ ਕੋਈ ਚੌਥੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੇਖਦੇ ਹੋ?
- 0 ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜੁਆਬ ਮੈਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਮੀਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਹੋਰ ਵੀ ਨਾਂਅ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣਗੇ।
- ? ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਥੀਏਟਰ ਵਿਭਾਗਾਂ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡੀ ਕੀ ਰਾਏ ਹੈ।
- 0 ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਥੀਏਟਰ ਵਿਭਾਗ ਅੱਛਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ। ਇਹ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਨੇ, ਉਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ੌਕ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ, ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਰੋਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਬਾਕੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਸਮਾਂ ਹੀ ਦੱਸੇਗਾ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਬੜਾ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਅੱਗੇ ਤੁਰਨਾ ਹੈ, ਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੇ। ਸਾਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਕ ਬੜਾ ਅਸਰਦਾਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ।
- ? ਟੀ.ਵੀ. ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸੋਚਦੇ ਹੋ।
- 0 ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਨਾਟਕ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਸਿਰਫ਼ ਮਨਪਰਚਾਵੇ ਲਈ ਸੀ, ਉਹ ਟੀ.ਵੀ. ਨੇ ਖਾ ਲਿਆ। ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਨਾਟਕ ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਟੀ.ਵੀ. ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਚਲੰਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਹਨ। ਮੇਰੀ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸਰਗਰਮੀ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਜਿਹੜੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ ਨੇ, ਮੇਰਾ ਜਿਹੜਾ ਗਲੀ ਦਾ ਨਾਟਕ ਹੈ, ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਥੀਏਟਰ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਟੀ.ਵੀ. ਦਾ ਜ਼ੀਰੋ ਅਸਰ ਹੈ। ਅੱਗੋਂ ਵੀ ਜਿਹੜੇ ਕੁਮਿਟਿਡ ਥੀਏਟਰ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਟੀ.ਵੀ. ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।
- ? ਕੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਪਾਰਕ ਥੀਏਟਰ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹਨ।
- 0 ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ ਜਾਂ ਹੁਨਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਕਾਫੀ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਥੀਏਟਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸਟਰੀਟ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਰਾਠੀ, ਬੰਗਾਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਉਚ ਵਣਜੀ ਥੀਏਟਰ ਹੈ। ਪਰ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਥੀਏਟਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮੁੜ ਲੋਕ-ਥੀਏਟਰ ਵੱਲ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਚ ਵਣਜੀ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਚਮਕ-ਦਮਕ ਅਤੇ ਤੜਕ-ਮੜਕ ਤੋਂ ਅੱਕ ਟਾਂਏ ਹਨ। ਚਮਕੀਲੇ ਪਹਿਰਾਵੇ, ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਪੋਚੇ ਚਿਹਰੇ ਹੁਣ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਨੇ। ਟੀ.ਵੀ. ਡਰਾਮਾ ਵੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਹੀ ਹੈ। ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਡਰਾਮਾ ਕੇਵਲ ਟਿਕਟ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਾਟਕ-ਪਰੰਪਰਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ। ਇਹਦਾ ਭਵਿੱਖ ਕਾਫੀ ਉੱਜਲ ਹੈ।
- ? ਤੁਸੀਂ ਜਦੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵੱਲ ਰੁਖ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ।

0 ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਰੇ ਨਾਟਕ ਕੀਤੇ। ਕਿਤੇ ਥੜਾ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਉਹੋ ਸਹੀ। ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਲੋਕ ਬੜੇ ਗੌਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਹਨ, ਬੜੀ ਰੁਚੀ ਨਾਲ ਸੁਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਕਿ ਜੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਚੰਗੇ ਸਾਧਨ ਮਿਲ ਜਾਣ, ਠੀਕ ਹੈ, ਜੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਤਾਂ ਇਹਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਮਿਥ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਹੈ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਸੁਨੇਹਾ ਪੁਚਾਉਣਾ, ਨਾਟਕ ਦੇ ਰਾਹੀਂ। ਯਾਨੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਧਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵਰਤਣਾ। ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਸੁਨੇਹਾ ਪਹੁੰਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਨਤਕ ਥੀਏਟਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਹੀ ਹੋਰ ਹਨ, ਉਹਦੀ ਜੜ੍ਹਤ ਹੀ ਹੋਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਿਉਂ ਕਰਾਂ? ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਬੜੀ ਨਰੋਈ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਮੋਢੀ ਵਾਲੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਗਈ। ਮੈਂ ਤੁਰਿਆ ਗਿਆ, ਖਲੋਤਾ ਨਹੀਂ। ਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹੁਣ ਨਾਟਕ ਦੀ ਗੱਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਆਮ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ, ਤਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਸਟੇਜਾਂ ਵੀ ਬਣਨ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਨੇ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਦਾ ਇਹ ਬੜਾ ਪੱਕਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਹੈ ਹੀ ਇਲੀਟ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਇਹਦੇ ਸਾਧਨ ਵੀ ਉਹ ਜਿਹੇ ਨੇ, ਖਰਚੇ ਵੀ ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਨੇ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਥੀਏਟਰ ਇਲੀਟ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਅਵਾਮ ਦਾ ਹੈ।

? ਡਾ. ਸੇਠੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਲੱਗਦੇ ਹੱਥ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਕਰ ਲਈਏ ਕਿ ਇਕ ਸਮਾਂ ਐਸਾ ਵੀ ਆਇਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਐਬਸਰਡ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਗੱਲ ਚੱਲੀ। ਤੁਹਾਡਾ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀ ਰਿਸਪਾਂਸ ਰਿਹਾ।

0 ਐਬਸਰਡਿਟੀ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਹੈ, ਸਮੁੱਚੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਫੈਸ਼ਨ ਵਜੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ, ਕਹਾਣੀਆਂ, ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਗਏ, ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਫੇਰ ਸਾਰੇ ਯਥਾਰਥ ਵੱਲ ਹੀ ਆ ਰਹੇ ਨੇ। ਦਿੱਲੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਜੰਗਲ ਰੂਪੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਜਾਂ ਯੂਰਪ ਦੀ ਜੰਗਲ ਰੂਪੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਜਾਂ ਬੇਦਿਲੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਲੋਕ ਅਜੇ ਉਸ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌੜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣਨ। ਹਾਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਗਰੀਬੀ ਤੋਂ ਐਗਜਿਸਟੈਂਸ ਵੱਲ ਸਫਰ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ। ਇਹ ਐਬਸਰਡਿਟੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਹੈ, ਪਰ ਇਕ ਸਮਾਜ ਦਾ, ਸਭ ਸਮਾਜਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਐਬਸਰਡਿਟੀ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਸਿੱਧਾ ਹੈ, ਨਿੱਗਰ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਥੀਏਟਰ ਲੋਕ-ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਥੀਏਟਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਲੋਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਦਿਲ ਨਾ ਹੋਣ।

? ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਰਾਜਸੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਕੀ ਰਾਏ ਹੈ।

- 0 ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਫੈਲ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਕਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਉਮੀਦ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਦਲਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਉਪਰਾਲਾ ਹੁਣ ਏਜੰਡੇ 'ਤੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।
- ? ਕੀ ਹੁਣ ਮਾਹੌਲ ਸੁਖਾਵਾਂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਹੀ ਕਲਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।
- 0 ਹਾਲੀ ਤਾਂ ਖੱਪ ਰੌਲੇ ਵਾਲੀ ਕਲਾ ਦਾ ਹੀ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਸੰਜੀਦਾ ਕਲਾਕਾਰ ਆਪਣੇ ਸੀਮਤ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।
- ? ਨਵਾਂ ਨਾਟਕ ਕਿਹੜਾ ਦਿਖਾ ਰਹੇ ਹੋ?
- 0 ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ 'ਹਾਣੀ' ਨਾਟਕ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਹਦੀ ਸਕਰਿਪਟ ਕਦੀ ਫਿਲਮ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੋਚੀ ਸੀ ਪਰ ਫਿਲਮ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਲਘੂ ਨਾਟਕ ਵੀ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।
- ? ਆਪਣੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੀ ਨਾਟਕਕਾਰੀ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ।
- 0 ਮੈਂ ਕਦੀ ਵੱਡਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਬਣਨ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਿਆ। ਸੋ ਜੇ ਕੁਝ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹਾਂ।
- ? ਕਿਹੜਾ ਅਜਿਹਾ ਨਾਟਕ ਹੈ ਜੋ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ।
- 0 ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਮਾਜਕ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣੇ ਚਾਹਾਂਗਾ ਭਾਵੇਂ ਮੇਰਾ ਯਤਨ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਕਲਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਾਰਥਕ ਹੋਣ।
- ? ਜੀਵਨ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਇੱਛਾ ਕਿਹੜੀ ਹੈ।
- 0 ਕਿਸੇ ਅੰਤਿਮ ਇੱਛਾ ਬਾਰੇ ਕਦੀ ਸੋਚਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਜਦੋਂ ਕਾਰ ਐਕਸੀਡੈਂਟ ਹੋਇਆ, ਸਿਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਆਪਰੇਸ਼ਨ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਅੰਤਿਮ ਇੱਛਾ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ। ਬਸ ਇਹੀ ਤਸੱਲੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸਾਂ, ਕੀਤਾ ਹੈ।
- ? ਜੇ ਜੀਵਨ ਦੁਬਾਰਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੋਗੇ।
- 0 ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ, ਦੂਜੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੀ ਨਹੀਂ।
- ? ਕੀ ਆਪਣੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ।
- 0 ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਕੁਝ ਮੈਂ ਲਿਖ ਸਕਿਆ ਹਾਂ, ਉਹ ਮੇਰੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹਾਂ। ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਦੀ ਸੋਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਪੁੱਜ ਸਕਾਂਗਾ। ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਵੀ ਕਾਰਨ ਹੈ।
- ? ਸਿਹਤ ਢਿੱਲੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੀ ਹੁਣ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਗੇ।
- 0 ਹਾਂ, ਹੁਣ ਮੈਂ ਸਫਰ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗਾ। ਬਹੁਤਾ ਕੰਮ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕਰਾਂਗਾ ਅਤੇ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਲਗਾ ਕੇ ਨੌਜਵਾਨ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਨਾਟਕ ਤਿਆਰ ਕਰਾਵਾਂਗਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸੰਪਰਕਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਾਂਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਟੋਨੀ ਬਾਤਿਸ਼ ਅਤੇ ਕੁਮਾਰ ਪਵਨਦੀਪ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ

ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

? ਆਪਣੇ ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਕੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹੋ।

0 ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੋਚ ਦੇਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਲਈ ਹੈ। ਉਹੀ ਕਹਿ ਸਕਾਂ, ਇਹੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਮੇਰਾ ਇਹੀ ਅਨੁਭਵ ਹੈ।

? ਤੁਹਾਡੀ ਨਾਟਕਕਾਰੀ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਅਜਿਹਾ ਪੱਖ ਹੈ, ਜੋ ਅਣਗੌਲਿਆ ਹੈ।

0 ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਹੁਤੇ ਨਾਟਕ ਆਪ ਹੀ ਖੇਡੇ ਹਨ ਜਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਕਿ ਕੋਈ ਪੱਖ ਅਣਗੌਲਿਆ ਹੈ।

? ਆਪਣੇ 'ਤੇ ਹੋਈ ਆਲੋਚਨਾ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ।

0 ਮੈਨੂੰ ਆਲੋਚਕਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਇਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਕਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੈਣਾ ਹੈ, ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਕਿ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਹੈ? ਕੁਝ ਆਲੋਚਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ-ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਆਲੋਚਨਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ।

? ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਘੱਟ ਗੌਲਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਕਾਰਨ ਸਮਝਦੇ ਹੋ।

0 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿਆਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਪਹਿਚਾਣੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਧੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਠੀਕ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਣ ਕਰਕੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਿਆ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਅੱਗੇ ਲਈ ਵੀ ਨਾ ਰੱਖ ਸਕਾਂ। ਸੋ ਇਹ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਚਲਦਾ ਹੈ।

? ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਜੋ ਮੈਂ ਪੁੱਛ ਨਾ ਸਕਿਆ ਹੋਵਾਂ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਵੋ।

0 ਤੁਸੀਂ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜੋ ਮੇਰੀ ਨਾਟਕ-ਕਲਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ, ਪੁੱਛ ਹੀ ਲਈਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਬਾਇਓਗਰਾਫੀ ਕਦੀ ਲਿਖ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਸਵਾਲ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਗੇ।

? ਸੋ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਸਭ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕਰੋਗੇ।

0 ਮੈਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਡਾਇਰੀ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਤਜਰਬੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੌੜੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ। ਮੈਂ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਡਰਾਮਾ ਕਰਨ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦਰਖਤ ਦਿਖਾਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕ ਗੋਲ ਦਾਇਰਾ ਜਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਰੱਖ ਕੇ ਨਾਟਕ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਇਕ ਸੱਜਣ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ “ਸਰਦਾਰਾ, ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਕੰਜਰਖਾਨਾ ਈ ਹੈ, ਜਿੱਧਰ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ, ਮੂੰਹ ਕਰ ਲੈ।” ਮੈਂ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਕ ਘੰਟਾ ਡਰਾਮਾ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜ਼ਰਾ ਵੇਖ ਕੇ ਜਾਣਾ। ਡਰਾਮੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਸਰਦਾਰਾ, ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਰਿਹਾ ਕੰਜਰਖਾਨਾ?” ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, ਇਹ ਤਾਂ ਗੱਲ ਈ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੀ। ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਮੈਂ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਨਾਇਕ

ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭਾਵੁਕ ਨਿਰੰਗ ਉਹਨੂੰ ਮਾਰਨ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਮੈਂ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

- ? ਤੁਸੀਂ ਪਲ ਵਿਚ ਤੋਲਾ, ਪਲ ਵਿਚ ਮਾਸਾ ਕਿਵੇਂ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹੋ ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਅਤੇ ਠੰਢੇਪਣ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਹੋਗੇ।
- 0 ਇਹ ਮੇਰੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਤੇ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁੱਸੇ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਰੱਖ ਸਕਾਂ। ਉਂਜ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕੋਈ ਗਲਤ ਗੱਲ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਗੁੱਸਾ ਜ਼ਰੂਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।